

Igor Eterović

Kant i bioetika

**Pergamena, Centar za integrativnu
bioetiku Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu,
Zagreb 2017.¹**

Živimo u vremenu sveopćih kriza, ishodište i sjecište kojih se, kao i u većini slučajeva, može naći u krizi morala. Nije nužno biti filozof pa ni intelektualac da bi se došlo do takvog zaključka. Dovoljno je osvrnuti se oko sebe pa da nas pogodi sva težina posljedica koje ta činjenica konotira: kao ljudska vrsta, svojim smo djelovanjem ugrozili opstojanje okoliša u kojem živimo i o kojem ovisimo. Užasnuti ovom činjenicom, ali nadasve svjesni potrebe za reakcijom, za zaštitom našega prirodnoga okoliša, neki su se filozofi pridružili ostalim znanstvenicima u nastojanju da se na sveopćoj razini podigne svijest o važnosti očuvanja okoliša. Knjiga-privjenc Igora Eterovića, *Kant i bioetika*, svakako je značajan i nezaobilazan doprinos sve većoj svijesti o važnosti zaštite okoliša. No ona je i mnogo više od toga. Primarno posvećena kritičkoj i sustavnoj analizi filozofskoga sustava Immanuela Kanta, tog klasika filozofije, knjiga je ujedno pregledan i jasan uvid u filozofsku disciplinu bioetike, shvaćene u znatno širem smislu no što je to često slučaj. Bioetika tako, prema Eteroviću, uključuje ne samo čovjeka u kontekstu razvoju medicine nego upravo čovjeka u sprezi s njegovim okolišem, u najširem mogućem smislu riječi, ali i čovjeka posvećenoga nalaženju i širenju znanja. Prema interpretaciji koju nam Eterović nudi, upravo je takvo shvaćanje bioetike moguće utemeljiti u djelima Immanuela Kanta.

Na početku prvoga poglavlja autor pruža potrebni povijesni kontekst razvoja bioetike kao discipline. Na jasan i pregledan način vodi čitatelja kroz opis znanstveno-tehnoloških postignuća koja su taj razvoj omogućila, kao i općenitu društvenu klimu u kojoj se to dogodilo jer su oba ta segmenta ključna za razumijevanje predmeta istraživanja. Tako saznajemo da je razvoj bioetike posljedica novih tehnoloških mogućnosti na području (bio)medicine, ali i strašni (ne)ljudski zločini počinjeni tijekom medicinskih ispitivanja na ljudima od strane nacista tijekom Drugog svjetskog rata. Kao posljedica otkrivanja

dosega tih zvjerstava tijekom Nürnberškog procesa, po njegovu završetku nastao je Nürnberški kodeks kojim se nastojao uspostaviti kodeks istraživačke etike za ispitivanje na ljudima, što je na neki način bio prvi korak u razvoju (pretpovijesti) bioetike. Autor nudi daljnju kontekstualizaciju opisujući okolnosti i razloge osnivanja »Božjeg komiteta« u Seattleu, ali i izrazito neetičke postupke američkih liječnika u slučajevima ispitivanja na ljudima u židovskoj bolnici za kronične bolesti u Brooklynu, u Državnoj školi Willowbrook na Staten Islandu i u slučaju studije sifilisa na Institutu Tuskegee. Eterović ukazuje i na pravne presedane do kojih je došlo zbog novonastalih etičkih pitanja, uslijed čijih su rješavanja osnovana mnoga politička tijela i konzultirani eminentni pravni stručnjaci. Jedan od spomenutih slučajeva je onaj Karen Ann Quinlan, kada se od Vrhovnog suda SAD-a ishodilo odobrenje za prekid umjetnog održavanja na životu pacijentice u trajno vegetativnom stanju, kroz koji je ocrtana važnost politike i prava za bioetiku. Eterović također opisuje i načine na koje su brojni društveni pokreti, nastali u doba šezdesetih i sedamdesetih godina 20. st., utjecali na razvoj bioetike.

U nastavku prvog poglavlja, autor navodi neke od filozofa koji su izvršili važan utjecaj na razvoj bioetike, među kojima se naročito ističu Hans Jonas i Van Rensselaer Potter. Jonasov je doprinos ponajprije vidljiv u iznalaženju mogućih rješenja kojima bi se kroz bioetiku spriječio *put prema katastrofi*, na koji smo, smatra Jonas, krenuli kroz prevelik tehnološki napredak, no koji nije bio praćen odgovarajućim etičkim razmatranjima. Protutrova za tehnološko doba u kojem smo ogrezli Jonas vidi u etici budućnosti, u proširivanju pojma odgovornosti na budućnost kao objekt i ponašanju kao da je već sad ugroženo sve ono što će uskoro doista i biti ugroženo – a to je naše samo postojanje. Naziva to »heuristička straha«. Može se reći da su godine koje su uslijedile opravdale Jonasovu bojazan. Potter pak želi spojiti etičke vrijednosti i biološke činjenice, ne bi li kroz nužnu sintezu dviju naizgled nespojivih »kultura« – znanosti i humanistike – pridonio spasu ljudske vrste i ekosustava. Tu sintezu vidi u bioetici. On ju tako definira i vidi ju kao most prema budućnosti ravnoteže čovjeka i prirode.

Nadalje, Eterović se pita koje bi zapravo bilo određenje bioetike, što je, povijesno gledano, stalni kamen spoticanja. Detektira da je određenje bioetike, kao kod malo koje discipline, tijesno povezano s njenim razvojem. Razvoj

1

Ovaj rad je financiralo Sveučilište u Rijeci projektom broj 17.05.2.2.05 naslova »Književnost kao

domena etičnosti«. Autori zahvaljuju Sveučilištu u Rijeci na ovom obliku potpore.

biomedicine i društvenog senzibiliteta zahtijevali su i razvoj bioetike, a odgovori na nastale etičke probleme, tvrdi autor, nisu se mogli tražiti unutar tradicionalnih disciplina i znanosti. Utoliko se dijalog među disciplinama – interdisciplinarnost – pojavio kao preduvjet za razvoj bioetike i nalaženje odgovora na pitanja biomedicine (pitanja pobačaja, eutanazije, transplantacije organa, doniranja organa, umjetnog održavanja života, ali sve češće i pitanja etike okoliša). Ipak, u bioetici, kada je u pitanju određenje i sadržaj, i dalje postoji pojmovni kaos. Upravo je tu, kako Eterović pokazuje u završnim razmatranjima knjige, mogućnost filozofije da kroz sveobuhvatnu pojmovnu analizu doprinese rješavanju problema.

Značajan doprinos rješavanju tih pojmovnih, sadržajnih i metodoloških neodređenosti bioetike Eterović nalazi u razvoju integrativne bioetike, koja se, u vremenskom periodu od 1991. godine do danas, razvila u Hrvatskoj u tri faze. U svojoj posljednjoj fazi, koja još traje, integrativna bioetika kao svoju nit vodi lju iskristalizirala je ideju tzv. pluriperspektivizma. Ukratko, taj pojam označava ideju da za znanstvena perspektiva nije jedina kroz koju se može promatrati svijet. Da bi se došlo do cjelovitih odgovora na bioetičke probleme, potrebno je uključiti i izvanznanstvene djelatnike, njihove kulturne perspektive, na što su uputile i same povijesne okolnosti razvoja bioetike. Tako shvaćena, integrativna bioetika može voditi do orijentacijskog znanja, tj. onog znanja koje će biti mjerodavni orijentir za nošenje s novonastalim etičkim problemima novog doba, kakvo znanost, bez pomoći kulturnih komponenti, više nije mogla pružiti. Pritom puko uklapanje različitih perspektiva nije dovoljno, nego moramo, tvrdi Eterović, težiti sintezi svih perspektiva (znanstvenih i izvanznanstvenih) u jedinstvenu bioetičku perspektivu koja će biti zajednički teorijski okvir u svim bioetičkim raspravama. To se može postići jedino uzimajući u obzir obilježja filozofijsko-povijesnih epoha koja su dovela do nužnosti razvoja bioetike. Time se bavi prvi dio drugog poglavlja. Kroz filozofijsko-povijesnu refleksiju sadržanu u pojmu epohalnosti, bez kojeg se (integrativna) bioetika teško može usustaviti i koji stoji u samim temeljima razvoja bioetike kao discipline, Eterović uviđa prostor za filozofiju Immanuela Kanta kao prigodu za plodonosno proširenje bioetičkih razmatranja, čime se Eterović i počinje baviti u drugom dijelu drugog poglavlja.

Kao jedan od najznačajnijih (zapadnih) filozofa uopće, Kant je nezaobilazan u većini filozofskih rasprava općenito, a poglavito onih etičkih, pa upravo zato može biti od velike

koristi i za bioetiku. Pritom autor primjećuje da se u velikom broju rasprava o Kantovom liku i djelu (pre)često vrši analiza manjih dijelova njegova učenja u izolaciji od cjeline te se tako vade iz konteksta, a potom nerijetko i tendenciozno ili površno iščitavaju. Eterović to nastoji ispraviti tako što će utemeljiti svoju ideju o proširenju bioetičkog diskursa Kantovom filozofijom na preciznoj egzegezi njegovih djela. U tu svrhu, temeljitim iščitavanjem Kanta, Eterović nastoji identificirati glavni presjek Kantove misli i integrativne bioetike. Zajedničke su točke brojne, napose stoga što je Kant izgradio nebrojene ključne kategorije koje se koriste i u bioetičkoj raspravi: sloboda, autonomija, dostojanstvo, zakon, odgovornost, dužnost itd. Bilo bi pogrešno pomisliti, opetovano naglašava Eterović, da je takvo proširenje bioetike Kantom teško moguće, s obzirom na to da integrativna bioetika nastoji proširiti moralnu odgovornost izvan okvira moralne zajednice, na sva bića, dok je Kant primarno bio zainteresiran za moralnu zajednicu kao zajednicu isključivo umnih bića. No takva su stajališta, tvrdi Eterović, temeljena na pogrešnom, preuskom i nedovoljno cjelovitom čitanju Kanta. Velik je dio knjige posvećen upravo ukazivanju na pogrešivosti takvog uskogrudnog iščitavanja. U Kantovoj se misli, pokazuje autor, mogu naći elementi, koji bi, u duhu integrativne bioetike, mogli proširiti pojam odgovornosti tako da obuhvati ne samo umna bića (ljudi) nego i, makar indirektno, sva bića i cjelokupan okoliš. Za to je potrebno ne samo kantovsko nego i kantijansko čitanje Kanta, tj. ono koje će osim doslovnog izričaja njegove misli adekvatno uvažiti i duh njegove filozofije.

Upravo je takva interpretacija Kantova sustava ono čemu Eterović teži, počevši od trećeg poglavlja nadalje. Eterović identificira Kanta kao najsustavnijeg predstavnika deontološkog etičkog sustava. Deontološki etički sustavi uzimaju dužnost, tj. djelovanje iz dužnosti kao isključivo motivacijsko načelo djelovanja za moralnog djelatnika. U tu se kategoriju, kako i sam Eterović ističe, može ubrojiti i Hipokratova zakletva kao temeljno regulativno načelo liječničke etike, što je još jedna od poveznica bioetike i Kanta. Eterović ujedno određuje tri glavna pojma takve etike. Nalazi ih u pojmovima univerzalnog moralnog zakona kao univerzalnog opravdanja normativnih sudova, pojmu dostojanstva kao jednom od ključnih obilježja ljudskih bića te pojmu autonomije kao osnovice za Kantov etički sustav i za disciplinu bioetike. Pritom je moralni zakon onaj koji nam omogućuje derivaciju pravila ponašanja kao i temelj za opravdanje cjelokupnog etičkog djelovanja. U nastavku Eterović pojašnjava tri glavne

formulacije spomenutog Kantova moralnog zakona – kategoričkog imperativa. Kant je smatrao da se strasti i afekti, bez vođenja nekog višeg, umnog principa, lako mogu oteći kontroli i postati opasni, zbog čega su nam potrebna određena *a priori* (dakle, nužna i univerzalna) pravila uma koja će nas voditi u moralnim dvojabama. Tražio je pravila koja bi propisivala što je ispravno činiti bez obzira na interes koji djelatnik može imati, bilo za samo djelo, bilo za njegove posljedice. Takva bi pravila istovremeno mogla vrijediti za sva bića. Pronašao ih je u spomenute tri formulacije kategoričkog imperativa:

1. Djeluj samo prema onoj maksimi, za koju ujedno možeš htjeti da postane općim zakonom.
2. Djeluj tako da ljudskost, kako u tvojoj osobi, tako i u osobi svakoga drugoga svagda ujedno uzimaš kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo.
3. Djeluj prema maksimama općenito zakonodavnoga člana za samo jedno moguće carstvo svrha.

Prva formula daje djelatniku formalne uvjete postupanja, druga uvodi pojam ljudskosti kao bezuvjetan temelj cijelog etičkog sustava i nastojanja, a treća kombinira prve dvije spajajući univerzalno vrijedeći moralni zakon iz prve, s idejom da svako racionalno biće posjeduje apsolutnu vrijednost i da je kao takvo izvor apsolutno važećeg zakona iz druge formulacije.

Glavni prigovor Kantovim formulacijama u vidu bioetičkog imperativa pronalazi Fritz Jahr. Jahr, u osnovi, tvrdi da je Kant previše formalan i isključiv kada uzima samo ljude za moralne djelatnike. Nama je, smatra Jahr, potreban princip koji će omogućiti odgovornost i suosjećanje za sve oblike života, što Kant ne nudi. Također, Jahr traži da se taj imperativ slijedi kad god je moguće, a ne u svim situacijama. Upravo u toj uvjetovanosti Eterović vidi glavnu slabost Jahrova argumenta – nedostatak univerzalnosti – ali vidi prostor za proširenje moralnog obzira na Kantovu argumentu. Glavni dijelovi poglavlja odnose se na primjenu Kantove etike na neke od bioetičkih problema, a poglavito na mogućnost takve njene interpretacije koja bi omogućila proširenje moralne odgovornosti u kantovskom smislu samo s ljudi, kao jedinih racionalnih bića, na sva bića bez obzira na (ne)postojanje umne komponente. Što se tiče prvospomenutih bioetičkih problema, Eterović daje kratki presjek onoga što smatra najuvjerljivijim stavovima koje bi Kant zauzeo o tim pitanjima. Tako o pitanju pobačaja, iščitavajući sekundarnu literaturu, zaključuje da bi Kant bio

izrazito protiv uništavanja onoga što će postati ljudska osoba s nepovredivim dostojanstvom i time član carstva svrha, osim u slučajevima prije desetog dana nakon oplodnje jajne stanice, kada je dioba iz koje bi nastali blizanci još moguća, a i to samo u svrhu istraživanja matičnih stanica za borbu protiv raka. Doniranje bi organa pak Kant odobrio, dapače, gotovo pa smatrao dužnošću osobe jer se time može spasiti život, ali i ostavio pravo da osoba izričito zatraži da se to nakon njene smrti ne čini. Potpuno je suprotna situacija s prodajom organa koja narušava dostojanstvo prodavatelja i kupca. U današnjem je kontekstu zanimljivo promotriti i eutanaziju, koju bi Kant zasigurno zabranio jer osoba ima dužnost tretirati kao svrhu i samu sebe, a ne samo druge ljude. Ipak, ostaje pitanje što s osobama koje pate od ozbiljne mentalne degradacije i neizlječivih bolesti.

Najznačajniji je ipak pokušaj primjene Kantove etike na etiku životinja (a u završnom dijelu knjige na etiku okoliša odnosno na kantijansko utemeljenje okolišne etike), i to na način koji bi išao protiv uvriježenih interpretacija, koje ne samo da optužuju Kanta za manjak suosjećanja na tom polju nego ga ponekad i optužuju da je među glavnim krivcima za razvoj današnjih nehumanih praksi prema životinjama, s obzirom na autoritet koji uživa. Eterović tvrdi da su takve ocjene neopravdane te da su rezultat pogrešnog, nepotpunog i tendencioznog čitanja Kanta. Iako je istina da kod Kanta jedino ljudi, zbog posjedovanja uma, mogu biti članovi carstva svrha i time mogu imati dužnosti i obveze direktnog tipa samo jedni prema drugima, nije točno da Kant posve zanemaruje druga živa bića. Premda ne možemo kao umna bića imati obvezu prema ne-umnim bićima, možemo imati indirektnu obvezu prema sebi da druga bića ne tretiramo na načine koji nisu dostojni dostojanstva u nama i koji bi kontinuiranim ponavljanjem kroz vrijeme mogli dovesti do erozije našeg osjećaja za ispravno, a onda i do njegovog potpunog propadanja. Ne možemo, dakle, imati dužnost prema životinjama, ali možemo imati dužnost *glede* životinja, da ih ne tretiramo na načine koji će uništiti našu prirodnu sklonost prema djelovanju u skladu s moralnim zakonom u nama. A to znači tretirati druga bića sa suosjećanjem, bez nasilja i ičega sličnog zlostavljanju ili brutalnoj samovolji. Imamo dužnost, tumači Eterović Kanta, biti humani, jer okrutnost bilo koje vrste nije u skladu sa zakonima uma; prepuštajući joj se, ponižavamo sami sebe i svodimo se na sredstvo. Imamo sklonost biti aficirani patnjom životinja i tu sklonost trebamo slijediti. U njoj se zrcale zahtjevi našeg praktičnog uma. Na taj način, citirajući često možda i namjerno

zanemarene dijelove Kantova opusa, Eterović zorno prikazuje prenaplašenost i pretjeranost mnogih od ranije spomenutih kritika te pokazuje da u Kantovoj etici itekako postoje temelji za proširenje odgovornosti koju propisuje i na druga bića, premda dužnosti pritom nisu direktne, kao u slučaju odnosa čovjeka prema čovjeku. Time se naslućuje i mogućnost održavanja kategoričke naravi Kantova imperativa, a da se on ipak u određenoj mjeri proširi najboljim dijelovima Jahrova bioetičkog imperativa, bez istovremenog upadanja u zamku uvjetovanosti i nemogućnosti univerzalne obvezatnosti od koje potonji nije mogao pobjeći.

Na sličnim osnovama Kant utemeljuje i indirektne dužnosti spram okoliša, tvrdi Eterović, pokazujući najprije teorije Paula Guyera i Angele Breitenbach. Guyerova se teorija u velikoj mjeri temelji na dvije osnovne teze: na onoj o uvažavanju Kantove tvrdnje o ljepoti prirodnih formi kao simbolu moralnosti i onoj da je kultivacija čudorednih dispozicija specifična dužnost koju čovjek ima prema sebi samome. Nasuprot tome, Breitenbach se usredotočuje na Kantovu tezu o analogiji između uma i prirode. Stoga je središnje mjesto u argumentu Breitenbach Kantova teleološka teorija, odnosno teza o načinu na koji čovjek projicira svrhovitost u prirodu. Time, smatra Eterović, Breitenbach omogućuje da se zadrži

»... umsko uporište u utemeljenju vrijednosti prirode, umjesto upadanja u vrlo kontroverzne metafizičke spekulacije o tom utemeljenju u prirodi samoj.« (str. 221)

Drugim riječima, teorija Breitenbach omogućuje »regulativno utemeljenje vrijednosti neljudske prirode« (str. 221). Stoga se i Eterović, nakon uvodnog iscrtavanja tih dviju teorija, okreće upravo Kantovoj teleologiji, a prvi korak u tako utemeljenoj etici okoliša jest analiza tzv. »produljenog argumenta« iz teleologije. Njegova je svrha premostiti jaz između dva dijela Kantova sustava, odnosno između prirodnog pojma (pojma osjetilnoga) i pojma slobode, a temelji se na ideji pripisivanja svrhovitosti formama prirode. Na tim se osnovama temelji i Kantova filozofija biologije, no Eteroviću je ono polazište za pokazati kako, iz same činjenice da je čovjek dio prirode i tako u istom smislu podvrgnut njezinim pravilnostima kao i druga živa bića, slijedi da je

»... potpuno *neprirodno* djelovati protiv prirode kao sustava koji je nužan biološki okvir naše egzistencije.« (str. 226)

No ukoliko moramo pretpostaviti određenu svrhovitost u prirodi i svim njezinim dijelovima, utoliko se nužno moramo zapitati o

posljednjoj svrsi, a nju Kant pripisuje kulturi. Postuliranje kulture sasvim je opravdan Kantov potez, tvrdi Eterović, ponajprije zato što »ne postoji nikakva ontološka pozadina« (naime, takvom postuliranju), nego je ono »epistemološka posljedica naše upotrebe moći sudjenja« (str. 227). Upravo to omogućuje Kantu da naposljetku pokaže kako je čovjek i biološko biće, ali i moralni djelatnik – za daća, kako to tvrdi Eterović, koju si Kant postavlja u *Kritici moći sudjenja* – odnosno, da je čovjek jedina životinja obdarena razumom koji čovjeku omogućuje da si sam postavlja svrhe i da se na taj način usavrši. Čovjekov je moralni razvoj stoga u punom smislu riječi konačna svrha prirode. Posljedično, svako bi njegovo djelovanje trebalo biti usmjereno unapređenju te svrhe. Prakse koje su tome protivne ili ne doprinose moralnom usavršavanju (poput korištenja životinja za ukrašavanje ili testiranje kozmetičkih proizvoda) ne mogu biti opravdane. Činjenica da je priroda svrhovita ima, pokazuje Eterović sljedeći Guyera, i svoju epistemološku dimenziju koja se primarno sastoji u propisivanju odgovornosti prema okolišu: s obzirom da nam priroda ipak ostaje nepoznatljiva i da ne možemo predvidjeti sve posljedice naših djelovanja, u našem se djelovanju spram prirode moramo odnositi oprezno i umjereno.

Nakon što je izložio etičko i teleološko polazište za utemeljenje okolišne etike, Eterović se okreće i estetičkim osloncima unutar Kantova sustava za utemeljenje okolišne etike. Tu su ključna dva argumentacijska pravca. Prvi je

»... na osloncu bezinteresnog svidanja argumentirati u smjeru (indirektnih) dužnosti glede očuvanja prirodnih ljepota i prirodne raznolikosti s obzirom na to da one kultiviraju našu estetičku moć sudjenja koja poput moralnosti pokazuje jednaku bezinteresnost i kao takva je svojevrsna priprema za moralnost.« (str. 234)

Drugi je način

»... ići u smjeru argumentiranja nužnosti očuvanja prirode kao glavnog izvora pobuđivanja osjećaja uzvišenosti u nama, koji predstavlja za nas simbol moralnosti, odnosno upozorava nas da smo nositelji moralnosti.« (str. 234)

Sumirajući raspravu, Eterović zaključuje kako Kant »ne ostaje na pukom antropocentrizmu, već se u njegovoj filozofiji da pronaći put za originalan način pristupanja etici okoliša koji je teško okarakterizirati kao antropocentrizam (...), ali [koji] ne zapada ni u stranputice biocentrizma« (str. 246). Ostatak trećeg poglavlja posvećen je detaljnim analizama tih dvaju argumentacijskih pravaca, a samo poglavlje zaključeno je izuzetno preciznom analizom relevantnosti Kantove etike okoliša unutar suvremene bioetike. U tom dijelu Eterović izuzetno učinkovito pokazuje koliko

čovjek griješi kada u svojem djelovanju ignorira moralne dužnosti spram prirode. Njegov prosvjetiteljski poziv na očuvanje prirode proizlazi iz sprege svih argumentacijskih linija koje je prethodno detaljno i kritički analizirao kod Kanta, a njihov je konačni zaključak kako je

»... potpuno iracionalno umisliti da to što smo se uzdigli nad prirodom (putem svoje slobode i moralnog vođenja) znači ujedno da smo izvan prirode, jer nam ta uzvišenost vrlo malo znači ako je u pitanje dovedena mogućnost naše egzistencije kao biološke vrste – vrste koja je dio jednog biosustava, odnosno šireg ekosistema.« (str. 247)

Iz takvog postulata Eterović izdvaja nekoliko praktičnih smjernica glede ljudskog djelovanja. Prije svega, čovjek

»... ne može bespoštedno koristiti prirodu za koju god svrhu mu drago, a pogotovo ne pristupati prirodi isključivo motiviran razlozima komoditeta, osobne sreće ili pukog hedoničkog zadovoljstva.« (str. 249)

Eterović se u završnome četvrtom poglavlju okreće pitanju kako se Kantov sustav nadovezuje na metodologiju bioetike, inzistirajući kako je »možda i najvažniji korolarij u govoru o Kantovu doprinosu bioetici« u tome što je pokazao kako se »u međusobnoj povezanosti sadržaja i metodologije oboje međusobno uvjetuju i međuovise jedno o drugome« (str. 251). Prvi korak u dokazivanju te teze jest Eterovićeva iscrpna analiza pojma normativnosti, koji ima nezaobilazno mjesto u Kantovoj etici, a koje Eterović vezuje uz samu bioetiku: Kant je naime, pokazujući uzajamnu ovisnost umnosti i normativnosti, dao bioetici »snažne razloge da ustraje u traženju univerzalnih vrijednosti temeljenih na umnoj refleksiji« (str. 255). Prva bitna odlika bioetičkih razmatranja, naznake koje se dadu iščitati iz Kantova opusa, odnose se na potrebu za interdisciplinarnošću. Sam je Kant, tvrdi Eterović, »iako po službenoj profesiji filozof, vrlo pedantno, oprezno (...) i cjelovito zahvaćao doprinose znanosti u njegovo doba« (str. 255). Njegova je misao, pokazuje Eterović, »interdisciplinarno orijentiran pothvat« (str. 256). Upravo je u Kantovoj filozofiji postavljeno uporište za osnovne kategorije znanosti koje su prisutne i danas, prirodne i društvene/humanističke, a koje odgovaraju dvojnosti samog čovjeka: njegovoj animalnoj/biološkoj prirodi i njegovom razumskom dijelu. U ovom dijelu izuzetno je zanimljiva analiza pojedinačnih znanosti koje Kant razrađuje u svojem filozofskome sustavu, a koje Eterović prikazuje kako bi pokazao svu dubinu njegova sustava. Drugim riječima, inzistira autor, u Kantovoj je misli u najdubljem mogućem smislu pokazana potreba

»... različitih znanosti jasno omeđena dosega djelovanja i intelektualne jurisdikcije, ali koje su neprestano dionice jedinstvenog znanja kao krajnjeg cilja sustavnosti ljudskog epistemološkog pothvata.« (str. 256)

Upravo je to »puni smisao i esencija ideje interdisciplinarnosti«.

Druga bitna odlika bioetičkih razmatranja odnosi se na perspektivizam, odnosno, kako je Eterović tvrdio u samim uvodnim poglavljima, pluriperspektivizam. Nastavljajući se na teorijsko tumačenje pojma iz uvodnih odlomaka knjige i ojačano sustavnom kritičkom analizom Kanta, Eterović sada pokazuje na koji je način on sadržan u samoj Kantovoj misli, a na tim osnovama i u teorijama Friedricha Kaulbacha. Iz dva je razloga Kantova epistemologija bitno uporište pluriperspektivizma. Prvo, zato što je Kantov kritičizam, kao određena pretpostavka perspektivističke filozofije, »definitivno promijenio perspektivu samog gledanja na svijet koji nas okružuje, postavivši spoznavatelja u središte spoznajne aktivnosti« (str. 264).

Nadalje, »Kantova teorija spoznaje teorijski [je] preduvjet njegove cjelokupne filozofije« (str. 265) jer upravo njegova generalna teorija znanja omogućuje teorijske postulate nužne za razvoj ostalih znanosti. S jedne strane, nemoguće je precijeniti važnost Kantove distinkcije između »stvari po sebi« i »stvari za nas«, distinkcije koja je povezana s činjenicom ljudskih konstitutivnih načela. S druge strane, pokazuju se važnima i njegove koncepcije regulativnih apriornih načela. Upravo se ta načela, u *Kritici moći suđenja*, vezuju uz refleksivnu moć suđenja, što Eterović analizira kako bi potkrijepio svoju tezu o važnosti koncepcije tzv. orijentacijskog znanja. Prvi je korak u toj analizi sažeti prikaz »Dodatka transcendentallnog dijalektici« iz *Kantove Kritike čistog uma*, čiji je zaključak da »moramo pretpostaviti jedinstvo spoznaje kao moguće, jer bi inače svako naše istraživanje bilo besmisleno« (str. 270). Tri su ključna obilježja tih načela: ona su odraz težnje uma za sustavnim jedinstvom naše spoznaje, ona su uvjet mogućnosti našeg spoznavanja i ona nas opskrbljuju heurističkim naputcima u znanstvenome istraživanju. Eterović nadalje pokazuje kako je razlika između konstitutivnih i regulativnih načela u *Kritici moći suđenja* pretvorena u distinkciju između određujuće i refleksivne moći suđenja. Time je ujedno zaokružena i Kantova teza o jedinstvu uma, koju Eterović vezuje uz Kantovo ukupno određenje filozofije kao »znanosti čovjeka« (str. 275), u čijoj je osnovi težnja da se čovjeka sagleda u njegovoj cjelovitosti kao prirodno biće. Iz takve je težnje, tvrdi Eterović, možda i najjasnije zašto je zahtjev za interdiscipli-

naranošću tako jak (odnosno zašto je potreban upravo pluriperspektivan pristup), ali i odakle proizlazi potreba za integrativnim istraživanjem čovjeka. No važno je, ističe autor, da u takvome integrativnome, pluriperspektivnome pristupu bioetici, sama filozofija odustane od bilo kakvog oblika elitizma i da bioetičkim raspravama ponudi svoje specifične vještine, poput logičkog rezoniranja i analitičkog diseminiranja koncepata (usp. str. 279). Na taj će način, tvrdi Eterović, biti moguće dostići puni bioetički senzibilitet koji

»... nije puka osjetljivost (emocionalno odobranje ili zgražanje nad nekim propozicijama) već je ono dubinsko 'utapljanje' u dijalog sa sugovornicima koje iskreno respektiramo kao sebi ravne.« (str. 279)

U konačnom, završnom poglavlju, Eterović sumira svoje glavne argumentacijske pravce, vraćajući nas iznova na svoje temeljno polazište: bioetičko iščitavanje cjelokupnoga Kantova sustava produktivno je za razvoj bioetike, ali i za aktualizaciju Kanta kao mislioca, filozofa, prosvjetitelja. Upravo nam je takav mislilac, zaključuje Eterović, danas potrebniji nego ikada.

Teško je reći je li Eterovićeva knjiga zanimljivija kao interpretacija Kanta ili kao sustavna interpretacija i tumačenje bioetike. Nesumnjivo je da je ona uvjerljiv poziv na ozbiljno suočavanje sa sve većom ekološkom krizom. No kako god da čitatelj pristupi ovom zaista inspirativnome djelu, sigurno je da će ga njegova dubina oduševiti, začuditi, ponegdje naljutiti, ali uglavnom prisiliti na promišljanje i preispitivanje. Upravo su to, smatramo, vrline kojima svaki filozof mora težiti i upravo su to učinci dobre filozofije. Stoga bezrezervno preporučujemo ovu knjigu. Ako je ikad bio pravi trenutak da se zaboravi na podjele i uloži napor u istinsku multidisciplinarnu suradnju i ponovno konzultiranje velikana prošlosti u svrhu pronalaženja univerzalno primjenjivih i trajno korisnih rješenja, kako onih za kvalitetnije i pravednije ophođenje među ljudima, tako i onih koja bi iznašla načela za održive i humane načine ponašanja čovjeka prema drugim bićima i okolišu u kojem ovisi, to je sada. Igor Eterović kao autor svjestan je važnosti trenutka i svega što se riskira propusti li se i ova prilika. Ideje i rješenja koja nudi nisu, naravno, niti jedini mogući načini razumijevanja Kanta niti ta rješenja sama po sebi mogu razriješiti probleme koje smo tako dugo stvarali. Ipak, čak i posve neupućenu ili tek površno upućenu čitatelju već će nakon čitanja nekoliko prvih pasusa ove knjige biti jasno s kolikom ozbiljnošću, predanošću, motivacijom, interesom, pa i ljubavlju, autor pristupa svom djelu. Ljubav se iskri iz njegovih rečenica, a da pritom objektivnost i

temeljnost njegove analize i izričaja ni trenu nisu na gubitku. Već sam taj stav prema djelu kojeg se prihvaća može biti svojevrsna vodičja za raspetljavanje silnih gordijskih čvorova tek ukratko dodirnutih u samom uvodu, kada bismo taj »recept« odnošenja prema svom radu i okolini svi preuzeli i poopćili kao maksimu djelovanja, u kantijanskom stilu. Sva epohalna veličina Kantova filozofskog opusa, kako kvantitativna tako i kvalitativna, kao i sva izazovnost zadatka cjelovitog povezivanja tog diva filozofije s relativno mladom i stalno razvijajućom disciplinom, u autoru ove knjige nalaze mislioca i više nego doraslog zadatku; voljnog da Kanta aktualizira i poveže s bioetikom na načine koji će biti ne samo pravedni prema slovu i namjerama samog velikana nego i koji će bioetici pridonijeti na načine koji ju mogu proširiti. To proširenje treba se izvesti na korist ne samo ljudi nego ekosustava općenito. Već je iz toga razvidno da je riječ o djelu koje bi trebao proučiti svaki filozof, zaljubljenik u Kantovu filozofiju, bioetičar, ali i šire čitateljstvo zainteresirano za problematiku koja se tiče općeg dobra.

Leonard Pektor

Iris Vidmar Jovanović

Predrag Cicovacki,
Kendy Hess (ur.)

Nonviolence as a Way of Life

History, Theory and Practice

Motilal Banarsidass Publishers,
New Delhi 2017.

Pred nama je značajna publikacija, onaj tip intelektualnog štiva koji može biti zanimljiv velikom broju zainteresiranih čitatelja. Riječ je o dvosveščanoj uredničkoj publikaciji, djelu urednikâ Predraga Čičovačkog i Kendy Hess, koje na ukupno 690 stranica teksta okuplja 46 raznolikih, ali idejno i tematski komplementarnih priloga. Prvi urednik, Predrag Čičovački, inače redoviti profesor filozofije na *College of the Holy Cross* (Worcester, Massachusetts, SAD), tek je djelomice poznato ime hrvatskoj filozofskoj i intelektualnoj javnosti. Čičovački je autor i urednik brojnih publikacija u širokom tematskom spektru od Kantove i Hartmannove filozofije, preko filozofijske